

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

20

Kurucusu:
Hakki Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul
2008

IRAK'IN KUZEYİNDE KATOLİK ve PROTESTAN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ (1850-1914)

DAVUT HUT
(Marmara Üniversitesi)

Bu çalışmada, Osmanlı dönemi Irak vilayetlerinden biri olan Musul ve çevresindeki Hristiyan misyonerlik¹ faaliyetleri ve bunların doğurduğu problemler ele alınmaya, ayrıca merkez ve taşradaki Osmanlı yöneticilerinin bu faaliyetlere karşı gösterdiği tepkiler ve aldığı önlemler incelenmeye çalışılacaktır. Ondokuzuncu yüzyılın tamamı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği, Hristiyan misyonerliğinin “altın çağı” olarak kabul edildiğinden, biz de makalemizde bu döneme yakın bir periyodu seçme gereğini hissettik.

Budizm ve Hinduizm gibi evrensel nitelikli diğer bazı inanç sistemleri ve dinler de misyonerlik eğilimi içerisinde olmakla beraber, misyonerlik kavramı daha ziyade Hristiyan yayılcılığını ifade etmek için kullanılmaktadır. Misyonerlik kelimesinin Türk kamuoyunda adeta Hristiyanlık ile özdeşleşmiş bir terim olarak algılanması da bu görüşü destekler mahiyettedir.

Hristiyanlığı yaymak amacını taşıyan ve tarihleri oldukça eskiye giden misyonerlik faaliyetlerinin incelenmesi, din ve sosyoloji gibi disiplinleri alâkadar ettiği gibi coğrafya, tarih ve uluslararası ilişkiler türünden farklı bilim

¹ Misyoner (Fr. *Missionnaire*), ülkesi içinde veya dışında, Hristiyanlığı yaymaya çalışan ve kendini bu işe adayan rahip, papaz gibi din adamlarına verilen bir sıfat olup, yapılan bu işe ise misyonerlik denir. Kelimenin kökü olan ve “özel görev” anlamına gelen “*missio*” sözcüğü Latince kökenlidir ve bu dilden Fransızca'ya geçmiştir (Fikret Karaman-İsmail Karagöz ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2006, 449).

alanlarını da şübhesiz ilgilendirmektedir. Bu sebeple, Osmanlı coğrafyasındaki muhtelif yerlerde sürdürülen Hristiyan misyonerlik faaliyetleri, tarihî boyutuyla da önem taşımaktadır.

Çalışmamızda, misyonerlik faaliyetleri açısından özellikle Musul ve çevresinin seçilmesi, bu coğrafyanın gerek Hristiyan nüfusun yoğunluğu ve gerekse Hristiyanlığın ilk yayıldığı bölgelerden biri olması hasebiyle farklı Hristiyan misyoner grupların yoğunlaştığı bir bölge olmasından ileri gelmektedir. Aşağıda görüleceği üzere, Musul'daki Hristiyan cemaatler, kadim yani en eski Hristiyan topluluklar arasında yer almaktadır.

a) Musul'daki Mahallî Hristiyan Cemaatler

Hristiyanlığın yayıldığı en eski yerlerden biri olan Musul'da, Musevîler ve Hristiyanlar'ın oluşturduğu Gayrimüslim cemaatlerin nüfusa oranı takriben %10 civarındaydı. Buradan hareketle, Musul'daki Hristiyan cemaatlerin önemli ölçüde bir nüfusa sahip olduğunu ve oldukça farklı unsurlardan meydana geldiğini öncelikle ifade etmek gerekir. Genel hatlarıyla belirtmek gerekirse, Musul'da başlıca dört Hristiyan cemaat bulunmaktaydı. Bunları; Keldanîler (Doğu Süryanîleri), Nesturîler, Süryanîler ve Yakubîler (Kadim/Süryanî Ortodokslar) şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Hristiyanlığı ilk kabul eden topluluklardan biri olan ve "Doğu Süryanîleri" olarak da adlandırılan Keldanîler, batı Sâmî kavimlerinden Ârâmîlerin² bir kolu olup isimlerini, buldukları Kalde bölgesinden almıştır. Keldanîler, Asurîler ve Süryanîler ile aynı kökenden gelmekle birlikte, her üç grup da, yaşadıkları yerlere göre değişik adlarla anılmışlardır. Esasında aynı kavmin Monofizit³ inancı kabul edenlerine *Süryanî*, Patrik Nestorios'un fikirlerini benimseyenlerine *Nesturî* veya *Asurî* ve Nesturî iken Katolikliği kabul edenlerine de *Keldanî* adı verilmiştir.⁴ Bu tanımlama içinde, Urmiye

² Batı Sâmî dil gurubundan pek çok lehçeleri konuşan Ârâmîler, Önyasya bölgesinde (Suriye, Irak, Anadolu, Lübnan ve Ürdün gibi) zamanla çok geniş bir alana yayılarak, bu bölgelerde önemli bir siyasî ve iktisadî güç halini almışlardır. Ârâmîlerin menşei ise tartışmalıdır. Geniş bilgi için bkz. Ali M. Dinçol, "Ârâmîler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, İstanbul 1991, 269.

³ Hz. İsa'nın, yarı insan yarı Tanrı olarak tek tabiatı olduğunu savunan öğretisi.

⁴ Kadir Albayrak, "Keldanîler", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, 207. Dinî inançları amaçlanarak Keldanî, Nesturî, Süryanî veya Yakubî denildiğinde; Doğu

(İran) ve Hakkâri çevresinde yaşayan kabileler *Asurî/Nesturî*; Musul ve çevresinde yaşayanlar Keldanî; Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de yaşayanlar ise Süryanî olarak isimlendirilmişlerdir.

Doğu Monofizit Kilisesi'ne mensup ve yine en eski Hristiyan cemaatlerden biri olan Yakubîler ise adını, Piskopos Yakup Baradai'den almıştır. Nitekim Yakup Baradai'den sonra (Kadim) Süryanî Ortodokslar, Yakubîler olarak adlandırılmaya başlanmıştır.⁵ Bu cemaatlerin haricinde, sayıları oldukça az miktarda olmak üzere, Ermeni ve Ortodoks Rum gibi küçük Hristiyan topluluklar da Musul'da varlıklarını sürdürmekteydi.⁶

Osmanlı Devleti'nin; imparatorluk olmanın getirmiş olduğu zorunlulukla birlikte Türk devlet geleneğinin de bir yansıması olarak, aslî ve kurucu unsur olan Müslümanların dışında Gayrimüslimler'e de hoşgörülü tavır sergilediği bilinen bir husustur. Bu bağlamda, farklı dinî cemaatleri bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nda, bütün Gayrimüslim cemaatlere tanınan dinî ve kültürel hakların bir yansıması olarak Musul'daki Hristiyan topluluklara da hoşgörülü bir tavır sergilendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Böyle bir hoşgörüyü lâıyk olmanın temel şartı ise, aynı zamanda Müslüman tebaa için de geçerli olan, "devlete ve otoritesine tam bir sadakat göstermek"ti. Bu çerçevede, inceleme dönemimizle ilgili olarak, hem II. Abdülhamid öncesi⁷ ve hem de onun saltanatı sırasında, Musul'daki Hristiyan ce-

Hristiyanlığı içerisinde ayrı ayrı mezhepler akla gelir. Bu farklılıklar Hz. İsa ve Hz. Meryem'e bakışlarında derinleşirken, litürjik uygulamalarında çok önemli boyutlara ulaşmamaktadır (Kadir Albayrak, *Keldânîler ve Nestürîler*, Ankara 1997, 71).

⁵ *The Penguin Dictionary of Religions*, ed: John R. Hinnells, Londra 1997, 508.

⁶ Yukarıda bahsedilen Hristiyan cemaatlerin Musul'daki dinî, iktisadî ve sosyal hayatları hakkında geniş bilgi için bkz. Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, 345-352.

⁷ Örneğin, Musul Süryanî Katolik Milleti Serpiskoposu'na 'Saltanat-ı Seniyyeye sadakat ve istikâmetten bahisle' verilmiş üçüncü rütbe Mecidî nişanının ikinciye terfii ve kendisinin yokluğunda ona vekalet eden Papaz Hori Hanna Tuvan Efendi'ye de '(devlete) sâdik olması hasebiyle' dördüncü rütbeden bir Mecidî nişanı verildiğini görüyoruz (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA], *İrade Hariciye* [=İ.HR], nr. 13528, 15 S 1284/18 Haziran 1867).

⁸ Bazı örnekler için bkz. BOA, *İrade Dahiliye* (=İ.DH), nr. 85488, 18 Za 1305/27 Temmuz 1888; İ.DH, nr. 86986, 11 R 1306/15 Aralık 1888; İ.DH, nr. 91126, 15 Ca 1307/7 Ocak 1890; İ.DH, nr. 94450, 16 Z 1307/3 Ağustos 1890.

maatlerin sadık reislerine ve mensuplarına çeşitli nişan ve rütbelere verilmiş olduğunu zikretmekte fayda vardır.

Gerek Hristiyanlığın yayıldığı ilk yerlerden olması ve gerekse önemli oranda Hristiyan nüfusu barındırmaları nedeniyle, Osmanlı memleketlerini teşkil eden Anadolu, Suriye, Irak ve Filistin gibi coğrafyalar, Avrupalı ve Amerikalı misyonerler tarafından önemli birer faaliyet alanı olarak seçilmiştir. Bu itibarla, Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından oluşan ve bugünkü Irak'ın kuzeyini ihtivâ eden Musul Vilayeti⁹ de, Katolik ve Protestan misyonerlerin oldukça yoğun olarak çalışmalarını sürdürdükleri bir yer olarak belirmiştir. Tarihi açıdan hayli eski devirlere kadar giden Musul'daki misyonerlik faaliyetlerini, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleri şeklinde iki kısımda incelemek mümkündür.

b) Katolik Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetleri, Hristiyanlığın özellikle Roma Katolik ve Protestan Kiliseleri için süreklilik arz eden bir konu olup; özellikle XIX. yüzyılda bu faaliyetler İngiliz, Fransız ve Amerikan sömürgeciliğinin bir vasıtası olarak görülmüştür.¹⁰ Diğer bir deyişle, İslâm dünyasını da içine alan Doğu'ya dönük misyonerlik çalışmaları, Avrupa ve Kuzey Amerika menşeli siyasî ve iktisadî yayılcılığa paralel bir biçimde sürmüştür.

Merkezi Vatikan olan Roma Katolik Kilisesi; gerek sahip olduğu tarihî nüfuz ve gerekse Fransa, İtalya ve İspanya gibi Avrupalı büyük devletlerin tebaalarının bu kiliseye mensup olması gibi sebeplerle, genel misyonerlik ça-

⁹ Çalışmamızda, Musul'un idarî statüsü ile ilgili kullanılan sıfatlar zaman zaman farklılıklar göstereceğinden, Musul'un 19. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin idarî durumunu kısaca belirtmekte yarar vardır: Musul, 1852'de üç kısma ayrılarak, Bağdad, Şehrizer (Kerkük) ve Hakkâri eyaletlerine; 1855-1861 arası sancak statüsüyle Van Eyaleti'ne ve 1861'de Bağdad'a bağlandı. Midhat Paşa'nın Bağdad Valiliği esnasında (1869-1872), Bağdad'a bağlı Musul, Şehrizer (Kerkük) ve Süleymaniye livalarında, 1864 tarihli yeni "vilayet sistemi" uygulanmaya başlandı. 1879'da ise, Bağdad'dan ayrı olarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından meydana gelen müstakil "Musul Vilayeti" teşkil edildi ve bu son durum, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) dört gün sonra Musul'un, mütareke şartlarına aykırı olarak İngilizler tarafından işgaline kadar sürdü. Musul'un son dönem idarî durumuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hut, *a.g.t.*, 18-63.

¹⁰ *The Wordsworth Dictionary of Beliefs and Religions*, ed. Rosemary Goring, Londra 1995, 344.

İşmaları içinde son derece etkin bir konuma sahip olmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesinde, bazı Hristiyan tarikatları ve Hristiyanlığın yayılması amacıyla kurulmuş cemiyetlerin mühim bir yeri vardı. Ortaçağ Hristiyanlık dünyasında, Katolik Kilisesince heretik (şapkın) ilan edilen hareketlerin yol açtığı kargaşayı önlemek üzere, XIII. yüzyıldan itibaren Katolik doktrini çevresinde gelişen muhtelif tarikatlar ortaya çıkmaya başlamıştı.¹¹ Aşağıda görüleceği üzere, Musul'daki Katolik misyonerlik faaliyetlerinde, bu mezhep içinde yer alan önemli bazı tarikatlar ön plana çıkmıştır.

Katolik tarikatların misyonerleri tarafından Musul'da başlatılan ilk çalışmalar, önemli bir Katolik tarikatı olan ve XIII. yüzyılda Kastilyalı Piskopos Dominik tarafından kurulan *Dominikenler*'e mensup misyonerlerce yürütülmüştü.¹² Dominikenlerin Musul'daki faaliyetleri evvela İtalyan papazlar tarafından yürütülmüş; ancak, 1859'dan itibaren onların yerini Fransız papazlar devralmıştır.¹³ Manastır hayatını benimseyen ve misyonerlik konusunda hayli başarılı olan¹⁴ Dominiken papazlarının Musul'daki çalışmalarının XVII. yüzyıla kadar indiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna dek aralıksız bir biçimde devam ettiği görülmektedir.¹⁵ Bu süreç içerisindeki önemli merhalelerden biri olarak, 1749'da Musul'da bir Dominiken manastırının kurulmuş olması zikredilebilir. Bu aynı zamanda, şehirdeki Dominiken misyonunun fiilen tesis edildiği anlamına geliyordu.¹⁶ 1873'de ise, Domi-

11 Mehmet Aydın, "Hristiyanlık" (Mezhepler ve Tarikatlar), *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 357.

12 Osmanlı İmparatorluğu'nun geneli için söz konusu olan Katolik kökenli misyonerlik çalışmaları hakkında bilgi için bkz. M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 1997, 35-39.

13 Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950*, Oxford University Press, Londra 1953, 5.

14 Aydın, *a.g.m.*, 357.

15 İngiliz konsolosu Young tarafından verilen bilgilere göre; Musul'daki Roma Katolik misyonu, ilk olarak XVII. yüzyılda Kaptisen rahipler tarafından kurulmuş ve bilahare Dominikenler vasıtasıyla, aralıksız bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüştü (Public Record Office [=PRO], Londra, *Foreign Office* [=FO] 195/2308, nr. 4: "Notes on the City of Mosul", Young'tan Lowther'a, Musul, 28 Ocak 1909).

16 Misyonun kurulduğu 1749 tarihinde, Roma'da papazlık eğitimi alan Domenico Lanza adlı misyoner de buraya gönderilmişti. Lanza'nın Musul'daki izlenimlerini kaleme aldığı iki yazma eserinde, şehrin XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Charles İssawi (ed), *The Fertile Crescent, 1800-1914*, Oxford University Press 1988, 93-97.

niken rahibelerin görev yaptığı bir diğer mekân oluşturuldu. Böylece Musul'da etkili hale gelmeye başlayan Dominikenler, faaliyetlerini daha da genişleterek 1881'de güneylerindeki Bağdad'a kadar teşmil etmişlerdi. Dominiken misyonunun Irak'daki merkezi olan Musul manastırlarında 1889'da 18 papaz bulunuyordu ve rahibeler ile birlikte kilise mekteplerinde yapılan çalışmalar neticesinde Keldanî ve Süryanî 32 genç papaz yetiştirilmişti.¹⁷

Tarih boyunca misyonerlerin kullandığı en etkili araçlardan biri, faaliyette oldukları bölgelerdeki halkın içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal problemlerden kaynaklanan şartları kendi lehlerine kullanarak davetlerine zemin hazırlamalarıydı. Savaş, salgın hastalık, göç, kıtlık, sel ve deprem gibi felaketler bu yüzden, misyonerler için çok elverişli ortamlar yaratmaktaydı.¹⁸ Bu bağlamda, Musul'da faaliyet gösteren misyonerlerin, "zamanlama ve şartları yerinde değerlendirme" konusunda oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Zaten etkili bir konumda olan Dominiken misyonerler, özellikle kıtlık-kuraklık, sel baskını vb. tabii afet dönemlerindeki çetin hayat şartlarında faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmaktaydı.¹⁹ Bu sayede, hem yapılan yardımlar ile birlikte yerli halkın kendi misyonlarına sıcak bakmaları sağlanıyor ve hem de mahallî idarecilerin misyonerlik çalışmalarına karşı yürüttükleri takibatın etkisiz kalması mümkün oluyordu.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, XIX. yüzyıl ve sonrasında Hristiyan misyonerleri sadece dinî öğretileri anlatan vaizler olarak değil, eğitim ve sağlık görevlisi ve hatta sosyal hizmet uzmanları olarak da kendi misyon bölgelerinde görülmeye başlamışlardı.²⁰ Musul örneğinde de görüleceği üzere, misyonerlerin Ortadoğu'nun genelindeki faaliyetlerinin daha çok eğitim ve sağlık alanlarında etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Musul'daki Dominiken misyonerleri de, Keldanî ve Katolik Süryanî rahiplerin eğitilmesinin yanında, Hristiyan cemaatlerin çocukları ile de yakından ilgilenmekteydi. Kız ve erkek Keldanî ve Süryanî çocuklarının devam ettiği modern okulla-

17 Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq*, State University of New York Press 2000, 47.

18 Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 199.

19 PRO, FO 195/2020, nr.597/92: Melwill'den O'Conor'a, Bağdad, 28 Kasım 1898.

20 Gündüz, *a.g.m.*, 196.

²¹ , çok iyi durumda olan kiliseleri ve bir de matbaaları mevcuttu.²² Telkeyf, Telüsküf, Elkuş, Karakuş, Bakufa ve Batniye gibi Musul'a komşu büyük Katolik Hristiyan köylerinde de, çok sayıda talebesi olan Dominiken mektepleri bulunuyordu.²³ Dominiken misyonerlerce ruhsatsız olarak kullanılan matbaada Türkçe, Keldanice, Fransızca, Süryanice ve Latince kitaplar bile basılabiliyordu.²⁴ Bu husus kayda değerdir. Çünkü Musul'daki resmî vilayet matbaasından daha iyi ve etkili bir durumda olduğu anlaşılan böyle bir matbaanın varlığı bile misyonerlerin "eğitim" ve "neşriyat" konusuna verdikleri büyük önemi ifade eder. 1850'lerde basılan Arapça bir kitabın²⁵ bilhale toplattırılarak yakılmış olması²⁵, söz konusu matbaada basılan eserlerin mahallî makamlarca yakından takip edildiğini göstermektedir. 1880'li yıllarda 20'yi aşkın kişiden oluşan Musul'daki Dominiken misyonunda²⁶ görevli olan papaz ve rahibelerin sayısında zaman içinde büyük değişikliklerin olmadığı görülmür. Nitekim, 1909 yılına gelindiğinde, 1880'li yıllara göre aradan yaklaşık 30 yıllık bir süre geçmesine rağmen, Musul misyonunda onüçü papaz ve

-
- 21 Oniki Dominiken papaz tarafından idare edilen bu mekteplerde, Türkçe ve Arapça ile birlikte Fransızca da öğretiliyordu. Mekteplerin sayısı; ikisi erkek lisesi, üçü de gündüzlü, kız sanat ve yetimler okulu olmak üzere toplam 5'e, talebelerin sayısı da 1000'e ulaşıyordu (*British Documents of Foreign Affairs, (Reports and Papers from the Foreign Office, Confidential Prints)*, part I, vol. 16, The Ottoman Empire Arabia and the Gulf (1890-1914), University Publications of Amerika 1985, 204; Longrigg, 5). Musul Valisi Ebubekir Hazim (Tepeyran)'e göre; Dominikenler'in bir asır kadar evvel Musul'da tesis ettikleri erkek ve kız mektebi, idadi derecesinde tedrisatta bulunmakta ve Gayrimüslim cemaatleri aydınlatmaktaydı. Dominiken mektepleri Fransız tabiiyetindeydi. Vali'nin gıpta duyduğu ve bizzat imtihanında bulunduğu kız mektebinde, birkaç Müslüman talebe de vardı (Ebubekir Hazim Tepeyran, *Hatıralar*, yay. haz. Faruk İlikan, İstanbul 1998, 429).
- 22 BOA, *Şura-yi Devlet Bağdat (=ŞD)* 2169/8, 19 C 1313/7 Aralık 1895; *ŞD Rüşumat* 587/37, 16 B 1314/21 Aralık 1896; *ŞD Rüşumat* 590/12, 16 B 1316/30 Kasım 1898. Ayrıca bkz. Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans, the Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge University Press 1983, 295-302; Longrigg, 5.
- 23 *British Documents of Foreign Affairs, (Reports and Papers from the Foreign Office, Confidential Prints)*, part I, vol. 16, 204.
- 24 *Salname-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye* 1317, İkinci Def'a, 1416-1419.
- 25 Tepeyran, *Hatıralar*, 429.
- 26 FO 195/1445, Russell'dan Hugh Wyndham'a, Musul, 20 Mart 1883; FO 195/1509, "Table showing the state of the education among the non-Muslim inhabitants of the Sandjaks of Mosul, Kerkook, Suleimania", Richards, 25 Ekim 1885.

onikisi de rahibe olmak üzere toplam 25 Dominiken misyoner faaliyette bulunuyordu.²⁷

Misyoner teşkilatlarının “hedef kitle” olarak seçtikleri toplulukların kimlerden ibaret olduğu sorusu, üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konudur. Misyonerler önceleri Müslüman çoğunluk da dahil bütün halkları hedef seçmişlerse de, Müslümanlar üzerine yapılan çalışmaların gerek Müslüman halk ve gerekse mahallî idareciler tarafından ciddi bir itirazla karşılanması üzerine faaliyetlerini Nesturîler, Süryanîler, Keldanîler, Ermeniler ve diğer Hristiyan cemaatler üzerinde yoğunlaştırmışlardır.²⁸ Buradan hareketle, Doğu kiliselerine mensup olan Musullu Hristiyan toplulukların misyonerlerin öncelikli ilgi alanına girdiklerini özellikle belirtmek gerekir.

Misyonerlerin mensubu bulunduğu Avrupalı devletler hem uluslararası güç dengelerini kendi lehlerine çevirmek ve hem de Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını sağlamak noktasında birbirleri ile rekabet ederken, Musul’daki yerli Hristiyan cemaatlerini kendi stratejileri ve emperyal hedeflerini gerçekleştirecek birer araç olarak görmekteydiler. Bu bakımdan Musul’da bulunan Fransız, İngiliz ve diğer devlet konsoloslarının iki temel amacı bulunuyordu: Bunlardan birincisi, bölgenin Avrupa ile olan ticaretini geliştirmek, ikincisi ise yerli Hristiyanlar’ı celbedecek misyonerleri temin etmek ve böylece Musul Hristiyanları üzerindeki himayeci politikalarını gerçekleştirmekti.²⁹ Bu çerçevede Avrupalı güçler bölgede nüfuzlarını arttırmak amacıyla kendi misyonerlerini okullarda ve sağlık hizmetlerinde yoğun olarak kullandılar.

Misyonerlerin çalışmalarında daha çok açtıkları eğitim kurumları etkili olmuş, bu sayede yöredeki yerli Hristiyanlar’ın Katolik ya da Protestan kiliseye bağlanması sağlanmıştır. En etkilileri Dominikenler olan Katolik misyonerlerin başlıca hâmisî ve destekleyicisi konumunda olan Fransa’nın, Musullu Hristiyanlar’ı Katolik mezhebine çekme gayreti oldukça yoğun bir seyir takip etmiştir. Netice olarak, XIX..yüzyıl boyunca şehir ve civarındaki Roma Katolik varlığı, etkileyici bir şekilde büyümüş ve güçlenmiştir. Kato-

27 FO 195/2308, nr. 4: “Notes on the City of Mosul”, Young’dan Lowther’a, Musul, 28 Ocak 1909.

28 Şinasi Gündüz, 197.

29 Sarah D. Shields, 46, 48, 63.

lik_misyonerlik çalışmaları içinde, şüphesiz şehirdeki Dominiken misyonun ayrı bir yeri vardı. Ancak, Dominiken misyonerler, ileride genişçe izah edileceği üzere, Katolikliğin reisi durumundaki Papa'nın Musul'daki temsilcisi ile birlikte hareket ediyordu. Ortak çalışmalar neticesinde, Nesturîler'in bir kısmı, Keldanîler'in de mensup olduğu Katolikliğe girdiği gibi, Yakubîler için ise ayrı bir kilise oluşturulmuştu.³⁰ Bu şekilde Hristiyanlık içindeki rekabet ciddi bir hal'aldığından Osmanlı hükûmeti 1880'li yıllarda müdahale ederek kiliseleri ve papazları taraflar arasında paylaştirmek zorunda kalmıştı.³¹ Misyonerlik faaliyetleri neticesinde, Katolik mezhebi lehinde olan din değiştirme gayreti o derece etkiliydi ki, Katolik Keldanîler 650 üye, 2 kilise, 1 piskopos ve 6 papaz kazanırken; Nesturî Patrikliği ise 550 mensubunu, 2 kilisesini ve 4 papazını kaybetmişti. Katolik kilise böylece, 19. Yüzyıl'ın sonlarına doğru Musul ve çevresinde muazzam bir güce ulaşmıştı.³² Bunda Fransa'nın büyük etkisi vardı. Musul'daki İngiliz konsolosu Russel'a göre Fransa, İstanbul'daki sefirleri ve Musul'daki konsolosları vasıtasıyla bu tür kilise anlaşmazlıklarında, Katolik cemaatler lehinde olarak hemen müdahale etmekteydi.³³

Dominiken misyonerler, özellikle Katolik Fransa tarafından desteklenmekteydi. Ancak, kendi itiraflarına göre, Musul'daki Fransız varlığının siyasî olmaktan çok dinî yönü bulunuyordu.³⁴ Bu bakımdan, Fransa'nın ve tam bir birliktelik içinde hareket ettikleri Papalık temsilciliğinin Musul'daki faaliyetlerinin temel amacı, Katolikler'i himaye etmek ve Katolik olmayan mahallî Hristiyan cemaatleri de Katolikliğe çekmek şeklinde özetlenebilir. Araştırma dönemimiz içinde, Dominiken manastır ve kiliseleri ile birlikte Musul'daki Keldanî ve Katolik Süryanî cemaatleri de bütünüyle Fransa'nın

³⁰ Sarah D. Shields, 47.

³¹ Musul'da çeşitli tarihlerde meydana gelen kilise anlaşmazlıkları ve mezhepler arası mücadele konusunda geniş bilgi için bkz. Hut, *a.g.t.*, 351-2, (dipnot 1652); FO 881/4349, inclosure 12-18, 1879; FO 881/4466, "Correspondence Respecting Religious Dissensions Between the Syrian and Chaldean Communities at Mosul", 8 Temmuz 1881.

³² Shields, 47.

³³ FO 195/1243, Russel'dan Layard'a, Musul, 9 Temmuz 1879.

³⁴ Shields, 14.

himayesi altında bulunuyordu.³⁵ Nitekim 1862’de, Musul’daki “Efreñç ruhbanı”na (Avrupalı misyoner papazlar) ait kilisenin küçük olması dolayısıyla mevcut arsada bir kilisenin daha inşa edilmesi hakkında Fransa sefaretı tarafından bir takririn verilmiş olması³⁶ bunun açık göstergelerinden biridir.

Fransız himayesine bir diğerk örnek de, Nesturiler üzerinde tatbik edilen siyasette kendini göstermiştir. Musul’daki İngiliz konsolos vekili Rasm’a göre, Siirt ve Van’daki Dominiken misyonu, Fransız konsolosu ile işbirliğı içinde Tiyari Dağları’ndaki Nesturiler’i kendilerine bağlama çabası içindeydi.³⁷ Tiyari vs. vahşî Hristiyan aşiretlerin talim ve terbiyelerine mahsus olup masrafları Fransız papazlar tarafından karşılanmak üzere kurulan ve Dominiken rahiplerin faaliyet gösterdiği Dohuk’daki Kaşafet Manastırı’na bir de Fransa Devleti’ne mahsus bandıranın çekilmiş olması³⁸, Fransız himayesinin resmi bir ifadesi gibiydi. Musul’daki Dominiken misyonerler ile birlikte, görev yaptıkları mektepler de Fransa tabiiyetini taşımaktaydı.³⁹

Irak’da yapmış olduğı seyahatler ve siyasî faaliyetleri ile tanınan İngiliz Gertrude Bell’e göre, Musul’daki Dominiken misyonu, sahip olduğı iyi bir okul ve hastanesiyle Fransa’nın buradaki elini güçlendiriyordu.⁴⁰ Gerçekten de Dominiken misyonunun yoğun çabaları neticesinde, Fransız nüfuzu Musul ve çevresinde kendini hissettirmeye başladığı gibi, Fransızca ve Fransız kültürü dahi belli oranda popüler hale gelmeye başlamıştı.⁴¹ Bu müşahedeler, genel misyonerlik faaliyetleri içinde Katolik Dominikenler’in diğerklerine göre daha fazla ön plana çıktıklarının da önemli bir ifadesidir. Esasında bu netice tabiiydi. Çünkü daha evvel de bahsedildiğı gibi, Katolik misyoner-

³⁵ FO 195/2338, Part II: “Inclosure in Mr. Wilkie Young’s despatch of January 29, 1910”.

³⁶ İ.HR, 11143, 10 Ca 1279/3 Kasım 1862.

³⁷ FO 195/2116, “Translation of letter nr.20 dated 3th July 1902, from the British Consular Agent at Mosul, to H.B.M’s the British Consul General Baghdad”.

³⁸ BOA, *Babiali Evrak Odası (=BEO)* 157949, 16 Nisan 1319/29 Nisan 1903. Ayrıca bkz. BEO 148892, BEO 148894.

³⁹ Tepeyran, *Hatıralar*, 429.

⁴⁰ Gertrude L. Bell, *Mezopotamya’da 1915–1920 Sivil Yönetimi*, çeviren: Vedii İlmen, İstanbul 2004, 103.

⁴¹ Longrigg, 5.

ler Musul'da diğerlerine göre çok daha erken bir devirde istasyonlarını tesis etmiş ve çalışmalarına başlamıştı.

Hristiyanlık açısından söz konusu olan ehemmiyetinden dolayı, eskiden beri ve âdet olduğu üzere Papalık da Musul'da bir temsilci bulunduyordu. Katolik cemaati ile ilgili dinî konularda ve özellikle Katolik misyonerlik faaliyetlerinin organizasyonunda aktif bir rol üstlendiği anlaşılan bu temsilciliğin, 1857 yılında meydana gelen bir tanassur (Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçme) olayında müessir olduğu saptanmıştı.⁴²

Fransız tebaasından olup, 1880'li tarihlerde oldukça faal olmuş Papalık temsilcisi Fasdilyon'un, Musul'da özellikle toprak satın alma niyetinde olması ve bu doğrultuda hareket etmesi, Osmanlı makamlarının dikkatini çekmişti. Bu cümleden olarak Fasdilyon'un, Musul'daki ikametgâhının etrafını tedrici olarak satın almaya başladığı ve diğer hâneleri de bu yolla kendi eline geçirerek bu şekilde bir "mahalle" teşkil etme tasavvurunda olduğu ifade olunmuştu. Aynı şekilde Musul'daki rahip ve rahibelerin de kendilerine mahsus kiliselerin civarındaki birçok emlakı satın almaya başladığı görülmüştü. Fasdilyon'un satın aldığı bu hanelere vakıf adına (tapu) senedi verilmesini talep etmesi üzerine, durum Vergi Emaneti ile yazışılarak Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne havale edilmiş ve burada müzakere edilmiştir. Bunun neticesinde; istimlak mazbatasını kabul etmiş olan devletler tebaasının istisna yerler dışında istedikleri emlak ve araziye satın alma ve kiralamaya ve kendi isimlerine (tapu) senedi almaya hakları var ise de, bu kişilerin kiraladıkları emlak için vakıf adına senet talep etmeleri, tâbi oldukları usule aykırı olduğundan bu şekilde senet verilemeyeceği gibi, vakıflarının dahi bu

⁴² Bu tarihte, aslında Hristiyan iken 35 sene önce Müslümanlığı kabul eden Musullu bir şahıs, karısı ve çocuğuyla birlikte tekrar Hristiyanlığa geçmişti. Olay üzerine Osmanlı hükümetinin vermiş olduğu karar dikkat çekicidir. Hükümetçe alınan ve Musul Vilâyeti'ne iletilen kararda; bu gibilerin can ve mallarına zarar gelmeden daha önce yaşadıkları yerin dışında, hadise çıkmayacak ve ahali tamamen Hristiyan olan bir yere nakilleri istenmiştir. Oysa tanassur ve benzeri din değiştirmeler yasak olup, İslâm devletinde ölümle cezalandırılırdı. Ancak, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği ve Gayrimüslimler lehine oluşan havanın etkisiyle, Tanzimat döneminde bu kurala pek de uyulmadığı anlaşılmaktadır (İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara 1994, 482-483).

haliyle tanınmayacağıının kendilerine tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴³ Yine aynı mazbatadaki ifadelerde, Arazi Kanunu'nun 131. maddesine atıfta bulunularak, ahali mevcut olan bir köyün arazisinin tek bir şahsın uhdesine verilmesi yasak olduğuna göre, ahali mevcut bir mahallenin de tek bir şahıs tarafından tapulanmasına cevaz verilemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca, Fas-dilyon ve bağlılarının emlak satın alarak belli bir maksat için çalıştıktan-dan, hepsinin tek bir şahıs hükmünde tutulmasının tabii olduğu ve bunun da-hi hükümetçe dikkate alınması hususlarının Dahiliye Nezareti kanalıyla vila-yete bildirilmesine karar verilmiştir. Kararda, Papalık temsilcisi ve bağlıları-nın birtakım gizli niyetler taşıdıkları ve bu amaçları için de arazi ve haneler satın aldıklarına özellikle dikkat çekilmektedir. Kuşkusuz buna benzer "sinsi niyetli davranışlar", misyonerlerin etkin olduğu İmparatorluğun diğer şehir-lerinde de görülmekteydi.

Musul'da ikamet etmekte olan "Papa'nın Mezopotamya temsilcisi" Monsenyör Drure'nin başkanlık ettiği Papalık delegasyonu, 1900'lerin başında parasal açıdan oldukça iyi durumdaydı.⁴⁴ Dominiken misyonerler ve dolayısıyla Fransa ile işbirliği içinde olan bu temsilcilik, bölgedeki Hristiyan cemaatler üzerinde belirli bir nüfuza sahipti. Katolik cemaatleri himaye etmek ve Katolik olmayanları ise bu mezhebe dahil etmek, hem Dominikenler ve hem de Papalık temsilciliği tarafından temel hedef olarak belirlenmişti. Bu şekilde ortaya çıkan "Katolikleştirme siyaseti", bazen Katolik olmayanlara karşı gösterilen düşmanlıkla birlikte temayüz eden Fransız milliyetçiliğinin de bir vasıtası olarak görülmüştür.⁴⁵ Aynı zamanda Fransız tebaasından olan Papalık temsilcisinin, özellikle Katolik misyonerlik faaliyetlerinin, maddî ve manevî olarak desteklenmesinde çok önemli bir role sahip olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Dominiken misyonerlik faaliyetleri, Papalık delegasyonu ile koordineli olarak ve tam bir eşgüdüm içinde sürdürülmekteydi. Bununla bağlantılı olarak, Fransa'nın Musul'daki ilgi ve nüfuzu da yine Dominiken misyonu, Papalık delegasyonu, Keldanî ve Süryanî Katolik cemaatleri merkezliydi. Söz konusu tarafların müşterek çalışması, Musul'dan

⁴³ BOA, *Ayniyat Defteri* 1286, s. 388, 11 Kanun-ı evvel 1299/23 Aralık 1883.

⁴⁴ FO 195/2308, nr.4: Notes on the City of Mosul", Young'tan Lowther'a, Musul, 28 Ocak 1909.

⁴⁵ Longrigg, 4-5.

Zaho, İmadiye ve Akra'ya kadar olan vilayetin özellikle kuzeyindeki mahallerde yoğunluk kazanıyordu.⁴⁶

Bu tür misyonerlik faaliyetlerinin takip edilmesi başta Musul valisinin sorumluluğundaydı. Nitekim, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönemde Musul Valiliği, şehirdeki Latin rahiplerinden 12 (Dominiken) papazın Van ve Hakkâri tarafına gönderildiğini ve İngiltere'den gelen bir papazın ise Hakkâri'ye gittiğini Dahiliye Nezareti'ne rapor etmekteydi.⁴⁷ Fransa Sefareti'nden alınan takirde ise, bu seyahatlerin asayiş ihlal etme maksadına dönük olmadığına işaret edilmiştir.

Diğer yandan, daha önce de bahsedilen mezhepler arası mücadele ve rekabette, Fransa devleti ve Papalık temsilciliğinin koruması altında olan Keldanî Patriği, özellikle Nesturî Hristiyanlar'ı hükmü altına alma maksadı taşırken, Süryanî Katolik Başpiskoposu da Yakubîler'i kendine bağlı hale getirmek arzusundaydı. Musul'daki Dominiken misyonu ve Fransa, bu çabaları organize etmek ve desteklemek için vardı. Papalık temsilciliği ise, bütün bu hareketin hâmis ve lideri durumundaydı.⁴⁸ Kısacası, İmparatorluğun bu köşesindeki Fransız ve Papalık menfaatlerinin yekûnu ve hülâsası bundan ibaretti. Öte yandan karşılıklı menfaatler ilişkisi, dolaylı yoldan birçok başka unsuru da mezhepler arası mücadelelere dahil edebiliyordu.⁴⁹

Katolik misyonerlik çalışmalarının yoğunluğu ve başarısı, Osmanlı otoritelerinin de dikkatini çekmekteydi. Nitekim 1860 yılında konunun gündeme gelmesi üzerine merkezdeki Osmanlı makamlarınca yapılan bir değer-

⁴⁶ FO 195/2338, Part II: "Inclosure in Mr. Wilkie Young's despatch of January 29, 1910".

⁴⁷ *Ayniyat Defteri* 1278, s. 284, 21 Şubat 1298/5 Mart 1883; 1279, s.90, 5 Mart 1299/17 Mart 1883.

⁴⁸ FO 195/2338, Part II: "Inclosure in Mr. Wilkie Young's despatch of January 29, 1910".

⁴⁹ Nitekim, Musul Vilayeti'ne gelen pek çok validen daha kudretli konuma sahip ve eşraftan biri olarak oldukça kötü şöhretiyle tanınan Muhammed Sabuncu Paşa, vilayet idare meclisindeki koltuğunu yitirmemek için Keldanî ve Süraânî ruhanî reislerinin sürekli desteğine ihtiyaç duyuyorken, Nesturîler ile arasındaki devamlı düşmanlık ise, Pervari nahiyesinin ünlü müdürü Reşid Bey'i, Keldanî Patriği için iyi bir dost ve vasıta konumuna getiriyordu. Sabuncu Paşa için bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq, A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of It's Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton University Press 1978, 289-290, 292.

lendirmede, Hristiyan çocukların şehirdeki Fransız ve Amerikalı papazlar ve misyoner okulları tarafından modern bir şekilde eğitildiği açıklıkla dile getirilmiştir.⁵⁰ Bu ifşaatın bir benzeri, 1900'lerin başında Musul'daki idarenin tepesindeki isim olan vali tarafından da yapılmıştır: Dominikenler tarafından tesis edilen mekteplere gıpta ile bakan Musul Valisi Ebubekir Hazim (Tepeyran), güven duyulur ve rağbet edilir düşüncesiyle Dominiken Mektebi'nde okumuş olan Müslüman kızlardan hocalar tayin ederek Musul'daki kız rüşdiyesini tekrar açabilmişti.⁵¹ Bütün bunlar, söz konusu dönemde Osmanlı idaresi adına, Musul'da hem eğitim alanında başarısız olduğunun ve hem de misyonerlik çalışmalarına karşı çaresiz kalındığının önemli birer ifadesiydi.

Dönemin politik ve sosyal gelişmelerinin yarattığı elverişli ortam sayesinde, misyonerlik çalışmalarının özellikle 1910'lu yıllarda nisbeten artış seyrine girmesi, hükümetçe yapılan tahkikat ve takibatın da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Yapılan tahkikat raporlarına göre, özellikle Dominiken misyonerler, Musul merkezinde resmî ruhsata bağlı olmayarak inşa ettikleri birçok büyük binayı mektep olarak kullanmaktaydı.⁵² Misyoner örgütlerin istedikleri gibi teşkilatlanıp rahatça hareket etmeleri, I. Dünya Savaşı ile birlikte sekteye uğramıştır. Nitekim, Dominikenler'in okulları ile birlikte hastane ve matbaaları, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir sırada Musul valisi Süleyman Nazif tarafından tamamen yiktirilmiştir.⁵³ Ancak, o ana kadar yapılan misyonerlik çalışmalarının başarılı olduğunu ve Fransa'nın buradaki Katolik cemaatlerin hâmisî olma konumunu gittikçe güçlendirdiğini söyleyebiliriz.

c) Protestan Misyonerlik Faaliyetleri

Bilindiği üzere Protestanlık, Hristiyanlığın diğer mezheplerine göre oldukça geç bir dönemde tarih sahnesine çıkmıştır. Ancak, bu özelliğine rağmen, İngiltere ve daha sonraları da ABD gibi güçlü ve sömürgeci devletlerin kiliseleri ve cemiyetleri tarafından yürütülen Protestan misyonerlik faaliyet-

⁵⁰ BOA, *Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ* (=A.MKT.MVL) 118/37, 4 M 1277/23 Temmuz 1860.

⁵¹ Tepeyran, *Hatıralar*, 431-2.

⁵² BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* (=DH.MUİ) 76-1/9, 8 Ra 1328/20 Mart 1910.

⁵³ BOA, *Dahiliye Nezareti İdare Kısmı* (=DH.İD) 218-2/6, 23 Z 1332/12 Kasım 1914.

leri, büyük ilerlemeler kaydetmiş ve zamanla Katolik misyonerlik faaliyetleri ile boy ölçüşecek bir konuma gelmiştir.

Protestan kiliselerine bağlı misyonerler, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren misyonerlik çalışmalarına katılmaya başlamıştı. Ortadoğu'daki faaliyetlerinin başlaması ise, 1800'lü yılların ilk dönemlerine rastlar. Bu konuda, İngiliz Anglikan Kilisesi'ne bağlı *Church Missionary Society (CMS)*'nin ilk olarak Filistin'de başlattığı çalışmaların, Arap topraklarına el atma ve buralara yerleşme açısından önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁴ Bu şekilde sağlam bir üs elde edildikten sonra, diğer bölgelere yayılma imkânı da kolaylaşmış oluyordu. Musul'daki Protestan misyonerlik faaliyetleri içinde de, Anglikan Kilisesi'ne bağlı *Church Missionary Society*'nin çalışmaları ilk sırada yer almaktaydı. Musul'daki İngiliz Konsolosu Young'a göre bu misyon, icra ettiği çalışmaları sebebiyle Musul halkı arasında saygınlık kazanmış durumdaydı. Bu tür bilgileri, kendi dindaşları tarafından gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin zaman zaman abartılı bir şekilde ifade edilebileceği ihtimalini hesaba katarak değerlendirmek gerekir. Hristiyanlığı ve daha çok Protestanlığı yaymak⁵⁵ amacıyla çalışan bu misyonun Musul'da, Protestan, Yakubî ve çok az sayıda olmak üzere Müslüman çocukların devam ettiği ve yaklaşık 200 mevcudu olan okulları da vardı.⁵⁶

CMS'ye mensup misyonerler, ilk olarak 1883'te Bağdad'a yerleşmiş ve 1886'da ise burada bir hastane kurmuşlardı. Bağdad'daki misyon, 1898'e kadar İran misyonu ile birlikte faaliyet gösterirken, bu tarihten itibaren bağımsız bir misyon statüsünü kazanmıştı. CMS'li misyonerler 1901 yılında ise, Musul'a yerleşerek buradaki istasyonlarını tesis etmişlerdi.⁵⁷ Bu tarihten itibaren, ağırlıklı olarak sağlık ve eğitim alanlarında olmak üzere, her iki vilayetteki çalışmalar da sürdürülmüştür. Ancak burada dikkati çeken önemli bir nokta, CMS'li misyonerlerin Bağdad'a göre Musul'daki çalışmalarının daha etkili ve yoğun olmasıydı:

⁵⁴ Gündüz, 196-7.

⁵⁵ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Ömer Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 204-209.

⁵⁶ Young, "Mosul in 1909", *Middle Eastern Studies*, 7/2 (May 1971), 234.

⁵⁷ FO 195/2367, "Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East, 1909-1910".

İngiliz konsolosunun verdiği istatistikte⁵⁸, Musul ve Bağdad misyonlarında, meslekten olmayan kadın ve erkek yerli üyelerin sayısı; 1897'de 5, 1908'de 14 ve 1909'da 15 (6'sı Bağdad'da, 9'u Musul'da) olarak gözükmektedir. Yerli Hristiyanlar'dan olup, Musul ve Bağdad misyonlarında âyinlere katılanların sayısı ise, 1890'da 28 iken 1897'de 32'ye, 1908'de 77'ye ve 1909'da 81 kişiye (41'i Bağdat ve 40'ı Musul'da) yükselmişti. Yerli Hristiyan taraftarların sayısı hakkında da bilgi veren istatistiğe göre, bunlardan vaftiz edilenlerin sayısı, 1890'da 76 iken 1897'de 88, 1908'de 210 ve 1909'da 231 (91'i Bağdad'da ve 140'ı Musul'da) olarak gerçekleşmişti.

CMS'ye mensup bayan misyonerlerin çalışmaları da önemli boyuttaydı. Bu cümleden olarak, misyonda görev yapan çok sayıdaki kadın misyonerden biri olan Bayan Martin'in, vilayetin kuzeyindeki Zaho kazasında kendi başına seyahatte bulunması⁵⁹, kadın misyonerlerin de bölgedeki çalışmalarını rahat bir şekilde yürüttüğünü göstermektedir.

Diğer yandan, Katolik misyonerler gibi İngiliz rahipler de, Musul'da zaman zaman toprak satın alma teşebbüsünde bulunmaktaydı.⁶⁰ Fakat bu tür girişimlerin, mahallî idareciler tarafından yakından takip edildiği ve gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir.

CMS'nin esas uğraş alanlarından birisi, Musul'da sıhhi hizmetlerin çok kifayetsiz olmasından dolayı, sağlık hizmetleri olarak belirmişti.⁶¹ Bu cümleden olarak Musul'da, CMS'nin "medikal misyonu"na bağlı 24 yataklı bir hastane bulunmakta ve burada misyoner doktor ve hemşireler tarafından Musullu hastalara sağlık hizmetleri verilmekteydi. Medikal misyonda, yerli Hristiyanlardan olan kişiler de istihdam ediliyordu. Ancak sağlık alanındaki

⁵⁸ FO 195/2367, "Statistics of the Turkish Arabia Mission for the year 1909".

⁵⁹ FO 195/2243, "Political Diary of the Baghdad Residency for the Week Ending 7th October, 1907".

⁶⁰ FO 195/2074, "Translation of letter nr.15 dated 2nd October 1900, from the British Consular Agent at Mosul, to the British Consul General Baghdad".

⁶¹ FO 195/2243, "Memorandum on the comparative need of the people for private charitable medical institutions, in Turkey and in India, with special reference to Mosul in Turkey"; FO 195/2243, "Political Diary of the Baghdad Residency for the Week Ending 16th September 1907"; FO 195/2367, "A record of the CMS Medical Mission work, July 1910"; FO 195/2367, "Statistics of the Turkish Arabia Mission for the Year 1909".

çalışmalar, bu konuda devamlılığın sağlanamaması ve zor şartlar altında faaliyet gösterme gibi sebeplerle, cemiyet açısından arzu edilen seviyede gerçekleşmiyordu.⁶²

CMS mensubu İngiliz misyonerlerinden biri olan Dr. Griffith'in, tıbbî yardım görüntüsü altında, Musul'daki Hristiyan ve Müslümanlar arasında dini propaganda yapmaya çalışması, valinin durumu Babıâli'ye rapor etmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine, CMS'ye ait hastanenin 1907'de kapatılması dahi gündeme gelmişti.⁶³ Diğer yandan, yapılan masrafların çoğalması ve kendini hissettiren maddî sıkıntı sebebiyle de kapanma noktasına gelen hastanenin, artan Alman nüfuzuna karşı İngiliz çıkarları ve nüfuzunun devamı için açık tutulabilmesi maksadıyla yoğun çabalar sarf edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Bağdad'daki İngiliz konsolosu da, bu tür bir gelişmenin İngiltere'nin prestijini azaltacağı gibi, bu boşluğu doldurmak düşüncesiyle Almanlar'ın bir hastane açarak kendi nüfuzlarını arttırabileceği endişesini taşımaktaydı.⁶⁴ CMS'nin Londra'daki merkezi ise, Musul'daki hastanenin her ne pahasına olursa olsun açık tutulmasını istiyordu.⁶⁵ Hatta bunun için, İngiliz Lynch şirketi ile Sir David Sason şirketlerinden maddî yardım alınması dahi düşünülmüştü.⁶⁶ Cemiyetin hastaneyi açık tutma kararına rağmen, uygun kadronun bulunamayışı ve özellikle Dr. Griffith'in ayrılmasından sonra, sağlık alanındaki çalışmalar zayıflamaya başlamıştı. Bununla birlikte CMS, bir tıbbî klinik, kızlar için iki ilkokul ve erkekler için de bir küçük okul olmak üzere⁶⁷ Musul'daki faaliyetlerini, özellikle sağlık ve eğitim alanlarında 1914'e kadar sürdürmüştür.

⁶² FO 195/2338, Part II: "Inclosure in Mr. Wilkie Young's Despatch of January 29, 1910".

⁶³ FO 195/2243, "Consul General Ramsay, to Dr. Griffith, dated 1st July 1907"; FO 195/2243, Ramsay'den Church Missionary Society Sekreteri Durrant'a, Bağdat, 19 Temmuz 1907; FO 195/2243, nr.610/81: Ramsay'den O'Conor'a, Bağdat, 19 Temmuz 1907.

⁶⁴ Shields, 48.

⁶⁵ FO 195/2243, "Political Diary of the Baghdad Residency for the Week Ending 16th September, 1907".

⁶⁶ FO 195/2243, Bağdat Konsolosundan O'Conor'a, Bağdat 26 Temmuz 1907; FO 195/2242, "Decypher Ramsay", Bağdat, 28 Temmuz 1907; FO 195/2309, "Decypher Mr. Young", Musul, 5 Haziran 1909.

⁶⁷ Shields, 48.

İngiliz konsolosluk raporlarında sıkça bahsedilen bir isim olan Dr. Griffith'in, Musul'daki en faal, lider ve etkili misyonerlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Vilayet dahilindeki 400 kasabadan gelen ve çoğunluğu Müslüman olmak üzere, yılda yaklaşık 14,000 hastayı tedavi eden Dr. Griffith'in iki yıldan fazla süren çalışmaları neticesinde, İngiliz misyonunun bölgedeki nüfuzu had safhaya ulaşmıştı.⁶⁹ Griffith'in yoğun çabaları neticesinde, Mayıs 1905'ten Mayıs 1907'ye kadarki iki yıllık süreçte toplam 24.519 hasta ayakta tedavi edilmiş, 197'si büyük ve 372'si de küçük olmak üzere, 569 cerrahi operasyon gerçekleştirilmişti.⁷⁰ Aynı dönemde ayrıca, 288 yatar hasta ile Musul merkezi dışındaki civar kasaba ve köylerden gelen 348 hastaya da bakılmıştı.

İngiliz işgali döneminde Irak'da görev yapan isimlerden biri olan Gertrude Bell'in ifadesine göre, "Musul'daki Nestûrîler'in arasında, İngiliz kökenli Canterbury Başpiskoposluğu Misyonu adıyla bir diğer misyoner gurubu daha faaliyettedir ve kendileri (İngilizler) savaştan önce, ayrılıkçı Keldanî Katoliklerine karşı Nestûrîler'i korumak politikasını takip etmişlerdi.⁷¹ Buradan hareketle, bölgedeki İngiliz konsolosu ve Anglikan misyonerlerinin, dağlık bölgelerde vahşiyane ve nisbeten otonom bir hayat süren Nestûrîler'e karşı açık bir himâye politikası güttüğünü⁷² özellikle belirtmek gerekir.

1913 yılının sonlarında gerçekleştiği rapor edilen bir saldırı hadisesinden hareketle, İngiliz Canterbury Misyonu'nun Musul'daki durumu hakkında bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, George Reed ve Bernard adlı misyonerler tarafından rapor edilen olaya göre,⁷³

⁶⁸ FO 195/2243, nr.598/80: Bağdat konsolosundan O'Conor'a, Bağdat, 16 Temmuz 1907.

⁶⁹ Shields, 48.

⁷⁰ *British Documents of Foreign Affairs*, (Reports and Papers from the Foreign Office, Confidential Prints), Part I, Vol. 16, The Ottoman Empire Arabia and the Gulf (1890-1914), 204.

⁷¹ Bell, 103.

⁷² Shields, 54-5.

⁷³ India Office Records (IOR), British Library-Londra, L/P&S/10/212, File 211/1912, "Summary of events in Turkish Iraq During November and December 1913 and January 1914", Colonel K.D.Erskine, Political Resident in Tusrkish Arabia and Acting British Consul General Bagdad, 10 Şubat 1914.

Canterbury Başpiskoposluğu Misyonu'na bağlı İmadiye Kazası'ndaki Bibaydi okuluna gitmekte olan altı çocuk eşkıya saldırısına uğramıştı. Saldırıda, çocuklardan dördü kaçmayı başarırken ikisi öldürülmüştü. İngiliz konsolosluğu tercümanı durumu, vakit kaybetmeden Musul vali vekiline bildirdi. Vali vekilinin, İmadiye Kaymakamı'na eşkıyanın yakalanması için verdiği emir üzerine altı kişi tutuklandı. Misyonerlerin ifadesine göre, "göstermelik" olarak atılan bu adımdan başka herhangi bir şey yapılmamıştı. Ancak bir süre sonra ise, İmadiye Kaymakamı bütün bunlardan sorumlu tutularak görevinden alındı. Benzer başka olaylarda da karşımıza çıkan bu politika; kendilerini Osmanlı Hristiyanlarının koruyucusu olarak gören Avrupalı devletlerin derhal müdahil olarak, Osmanlı hükümetine karşı yapacağı diplomatik baskılara ve müdahalelere engel olmak amacıyla yönelikti. Kısacası, işin içinden çıkılamayacağı anlaşılan böyle durumlarda, hemen bir "sorumlu" ilân edilip meselenin dallanıp budaklanması "gûya" önleniyordu.

Amerikan Protestan misyonerlerinin bölgeye gelişleri oldukça eskiye gider. Zira, daha 1830'lu yıllarda Nesturiler'in ve Ermeniler'in yaşadığı kuzeydeki dağlık bölgelere (Hakkâri ile komşu Tiyari Dağları ve civarına) gelip yerleşen Amerikan Protestan misyonerleri, dispanser ve okullar kurarak buralarda etkin hale gelmeye başlamışlardı. Amerikan misyonerler, 1842 gibi oldukça erken bir tarihte dağın zirvesinde bir okul ve misyon evi kurmayı başarmıştı.⁷⁴ Bu gelişme, bölgenin yarı feodal beylerinden olan Bedirhan Bey'in Nesturiler'e karşı cephe almasına ve cezalandırma hareketine girişmesine sebep olarak, bölgede emniyet ve asayiş de tamamen bozmuştu.⁷⁵

Nesturiler konusunda İngiliz misyonerler ile rekabet içinde olan Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerinin de oldukça etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki, 1851-1860 yılları arasındaki Amerikan misyonerlik faaliyetleri neticesinde, Süryanî Kadîm Cemaati'nin bir kısmı Protestanlığa geçmiş bulunuyordu.

Protestan misyonerlerinin XIX. yüzyıldaki yoğun çalışmaları, özellikle Osmanlı yerli Hristiyanlarını rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlık, Protestan misyonerlerin sık sık Bâbîâlî'ye şikayet edilmesine yol açıyordu. Musul'daki

⁷⁴ Shields, 55.

⁷⁵ Shields, 56 vd.

durum da bundan farklı değildi. Zira Amerikalı Protestan misyoneler⁷⁶, merkez olarak seçilen Mardin ve civar yerlerle birlikte Musul'daki dinî cemaat reislerini oldukça rahatsız eden yoğun misyonerlik çalışmaları yapıyordu.⁷⁷ Öyle ki Musul'da bulunan dinî cemaat reisleri, Amerikan misyonelerinin dinî taassubundan dolayı Musul'dan uzaklaştırılmasını talep eden bir dilekçeyi, Temmuz 1896'da valilik kanalıyla Babıâli'ye vermişlerdi.⁷⁸ Diğer yandan, Musul Keldanî Patriği Mar Emanuel'in Mayıs 1897'de yayımladığı tamimde, Protestanların Katolikliğe karşı olan inanç ve tavırlarını tenkit ettikten sonra, Katolik Keldanîleri, Protestan kilisesine gitmekten men etmesi⁷⁹ de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Keldanî Patriği, 1911'de bu kez, Protestanlar ile bir bakıma müttefik olan Nesturîleri'nin ruhani reisini Babıâli'ye şikayet eder.⁸⁰ Bu seferki şikayet konusu ise, Nesturî patriğinin, birer ruhanî sıfat vermek suretiyle Keldanîleri Nesturîliğe dahil etmeye çalışmasıydı. Görüldüğü üzere, Katolikler ile Protestanlar ve onların müttefikleri arasında mevcut olan derin inanç farklılıkları ve çekişmeler, Protestan misyonerlerin yoğun faaliyetleri ile daha da derinleşebiliyordu.

Bu şekilde pek de "sevilmeyen" Amerikan Protestan misyonerlerine karşı zaman zaman fiilî saldırılar meydana geliyordu. Bu saldırılardan birinde, Musul'dan İmadiye kazasına gitmekte olan Amerikalı kadın misyonerler

76 Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1991; aynı müellif, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara 1994, 539-551.

77 FO 195/1370, Protestan Davud Şükür'den Musul İngiliz konsolosu Russel'a, 6 Ocak 1881; FO 195/1370, Mardin, 22 Ocak 1881; FO 195/1370, nr.27: Plowden'dan Goschen'e, Bağdad, 14 Mart 1881. 1855 yılında, ticaret yapmak amacıyla Musul'da bulunan ve İmadiye'deki Nesturî köylerinde ikamet etmekte olan Amerikalı tacir ve papazlar da büyük bir ihtimalle misyoner idi (BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (=HR.MKT) 100/18*, 1 Ca 1271/20 Ocak 1855; *HR.MKT 100/57*, 12 Ca 1271).

78 FO 195/1935, "Copy of a news-letter from H.B.M's Consular Agent at Mosul to H.B.M's Consul General Baghdad nr.29, dated 21st July 1896".

79 FO 195/2242, "Translation of a letter no.16 dated 8th May 1907 from the British Consular Agent at Mosul to H.B.M's Consul General at Baghdad".

80 BOA, *Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdaresi-Tahrirat (=DH.SN.THR) 25/77*, 25 Şevvâl 1329/19 Ekim 1911.

hücumu uğrayarak darp ve yaralamaya maruz kalmışlardı.⁸¹ Meydana gelen hadise üzerine Musul Vilayeti'ne gönderilen telgrafta, kadınlara el kaldırmak, Amerikalılar nezdinde sûi tesir yarattığından saldırganların bilinmesine rağmen hâlâ derdest edilmemesinin üzüntü yarattığı belirtilmiştir.⁸² Musul Valisi'ne müteakiben gönderilen bir diğer telgrafta ise, Amerikan konsolosu bulunmayan mahallelerde bizzat mahallî memurların ve valinin ABD vatandaşlarının hâmi olduğu ve bu doğrultuda güvenliklerine çok dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştı.⁸³ Bir süre sonra, Musul'da ikamet etmekte olan Amerikalı bir kadın misyonerin eşyasının çalınması, daha önceki hadiseden dolayı zaten mimli hale gelen İmadiye kazası kaymakamının azlinden başlıca gerekçelerden biri olmuştu.⁸⁴

Amerikan misyonelerine ait çalışmalar, Musul'da arazi satın alan ve mektepler inşa eden Ansley adlı bir papaz misyoner tarafından organize edilmekteydi.⁸⁵ Amerikalı Protestan misyoner Ansley'in, özellikle Hristiyan köylere yaptığı ziyaretlerin dikkat çektiği ve köylü ahali tarafından zaman zaman tehdit edildiği görülmektedir.⁸⁶ Bu durumu daha ziyade, yerli Hristiyanların Protestan misyonelerine karşı gösterdiği bir tepki olarak düşünmek gerekir.

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, ecnebi uyruklu kişilerin Musul'da arazi satın alma girişimleri, Osmanlı idarecileri tarafından tehlikeli

81 BOA, *BEO Musul Telgraf Giden* 976, nr. 35/17380, 16 Haziran 1309/28 Haziran 1893.

82 *BEO Musul Telgraf Giden* 976, nr. 39/17878, 3 Temmuz 1309/15 Temmuz 1893.

83 *BEO Musul Telgraf Giden* 976, nr. 40/18043, 7 Temmuz 1309/19 Temmuz 1893.

84 BOA, *İ.DH.*, nr. 23, 15 C 1311/24 Aralık 1893.

85 BOA, *BEO, Vilayetler Gelen-Giden (=VGG), Musul Giden* 334, nr. 68, 11 Şubat 1310/25 Şubat 1895, nr. 71, 11 Haziran 1311/23 Haziran 1895, nr. 95/1, 30 Temmuz 1311/11 Ağustos 1895; *BEO, VGG Musul Giden* 336, nr. 44, 8 Ra 1312/9 Eylül 1894; *BEO* 49255, 22 M 1313/15 Temmuz 1895; *BEO* 63981, 6 Teşrin-i evvel 1312/18 Ekim 1896; *BEO, VGG, Musul Giden* 336, nr. 88, 26 Ş 1312/22 Şubat 1895.

86 Musul'a üç saat mesafedeki Hristiyan köyü Telkeyf'e giden Ansley, burada sekiz Protestan ile birlikte İncil okumaya başladığı bir anda, dışarıda bulunan 20-25 kişi arasından biri içeriye girip, köyü terk etmesini ve eğer ertesi sabah gitmediği takdirde öldürüleceğini ihtar etmişti. Musul'a dönen Ansley, vilayete durumu şikayet ederek koruma talebinde bulunmuştur (BOA, *BEO Musul Telgraf Giden* 976, nr. 1, 8 Mart 1307/20 Mart 1891).

bulunarak yakından takip edilmekteydi. Nitekim, Amerikalı Ansley gibi, yerli ahalden birisini aracı yapmak suretiyle yüksekçe bir mahaldeki geniş bir araziye satın almak ve burada misafirhane, hastane vs. gibi kale görünümünde binalar inşa ettirmek niyetinde olan McDoval adındaki Amerikalı'nın fikirleri sakıncalı bulunmuştu. Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan değerlendirmede; bu tür mühim mevkillerde bulunan büyük arazilerin müşterisi olan şahısların, evvela hüviyet ve maksatlarının etraflıca tetkik edilip araştırıldıktan sonra, ona göre gerekenin yapılması istenmiştir. Musul Vilayeti'ne yapılan tebligatta ise, söz konusu arazinin bu şekilde devrinin caiz olmadığı⁸⁷ ve ayrıca hükümet adına satın alınmasının gerekli olduğu bildirilmiştir. Ancak merkezî hükûmetin, misyonerlerin Musul'da bina inşa etme taleplerine bu şekilde olumsuz yanıt vermesine rağmen, Amerikalı Protestan misyonerler çalışmalarına gizlice devam etmişlerdir.⁸⁸

Musul'daki Amerikalı ve İngiliz misyonerler arasındaki işbirliği ise, her iki tarafın Protestan misyonerler sınıfına dahil olmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim, şehirde Amerikalılar'a ait bir misyonerlik istasyonu kurulduğunda, Amerikalı misyonerler İngiliz konsolosu Nemrud Rassam'ın yardım ve himayesini görmüşlerdi.⁸⁹ Bu çerçevede, Musul'da uzun süre kaldığı anlaşılan Amerikan misyoner Ansley'in, özellikle toprak satın alma ve bina inşa etme konularında mahalli hükûmete karşı vekilliğini, İngiliz viskonsolosunun üzerine almış olması⁹⁰, her iki gurubun dirsek temasında olduklarını gösteren önemli bir kanıttır. Buna mukabil, Musul'daki Amerikan misyonerlik faaliyetlerini organize eden Ansley de, bina yapımı vb. amaçlar için bir miktar araziye satış yoluyla İngiliz CMS'ye devretmişti.⁹¹

Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerler arasındaki işbirliğinin, Nesturîler üzerinde uygulanan politikalarda daha da yoğunlaştığını söyleye-

⁸⁷ *Ayniyat Defteri 1648*, s. 46, 11 N 1311/18 Mart 1894.

⁸⁸ FO 195/1841, "Translation of letter from the British Consular Agent, Mosul, to H.B.M.'s Consul General Baghdad, nr.11 dated 22nd June 1894".

⁸⁹ FO 195/2055, nr. 1130/22: Bağdat konsolosundan O'Conor'a, Bağdat, 3 Mayıs 1899.

⁹⁰ BOA, *ŞD Bağdat* 2189/7, Lef 9, 20 Rebi'ül-âhir 1321/16 Temmuz 1903.

⁹¹ FO 195/2138, nr.218/17: Bağdat İngiliz konsolosundan O'Conor'a, Bağdat, Mayıs 1903; FO 195/2163, "Translation of letter dated 11th February 1904, from the British Consular Agent Mosul to the vali of Mosul.

biliriz. Zira, çoğunlukla İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerler olmak üzere batılı misyonerlerin, XIX. yüzyılda ilgilerini en fazla yoğunlaştırdığı ve bazı siyasî amaçlarla kendi tarafına çekmeye çalıştığı Hristiyan cemaatlerin başında Nesturîler yer alıyordu.⁹² Bu ilgi, I. Dünya Savaşı boyunca ve hatta sonrasında bile devam etmiştir. Diğer yandan, Katolik Dominikenler'in de Nesturîler üzerinde misyonerlik çalışmasında bulduklarını daha önce belirtmiştik. Bu bilgilerden hareketle, Batılı misyonerlerin Musul ve çevresinde yürüttükleri faaliyetlerinde, dinî ve kültürel amaçların yanında, "siyasî" birtakım mülahazaların da önemli rol oynadıklarını söylemek gerekir. Kuşkusuz bu durum, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü sömürgeci veya himâyeci politikanın bir yansımasıydı. Diğer bir deyişle, birçok başka örnekte de görüldüğü üzere bu devletler, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uyguladığı politikalarda mahallî Hristiyan cemaatleri, hedefleri doğrultusunda önemli birer araç olarak kullanmak amacındaydı.

Nesturîler dışında Protestan misyonerlerin ilgilerini yoğunlaştırdıkları bir diğer gurup ise, ilginç inanç ve ritüelleriyle dikkati çeken ve birçok yönden heterodoks özellikler gösteren Musul ve Mardin civarındaki Yezidîler idi.⁹³ Bu cümleden olarak, Protestan misyonerlerin yerleştiği ve faaliyet içinde bulunduğu en önemli merkezlerden biri olan Mardin Sancağı ve hemen güneyindeki Musul Vilayeti'nde yaşayan Yezidîler'e karşı, Protestanlık propagandası yaparak onları bu mezhebe çekmeye çalışan şahıslar mevcuttu.⁹⁴ Ayrıca Musul'dan Yıldız Sarayı'na gönderilen şifre telgraflarda, Avrupalı bazı şahısların papazlarla birlikte Yezidîler'i ifsad etmek gayesiyle Yezidî reisleri ve ileri gelenleri ile görüştikleri, hükûmet ve İslâmiyet aleyhinde çeşitli sözler sarfettikleri dile getirilmiştir.⁹⁵ Diğer yandan, Fransa ve Rus-

92 Mehmet Çevik, "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur: Nesturîler", *Gen. Kur. Bşk. Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, 89-92.

93 Osmanlı Yezidîleri, kültürleri ve inançları hakkında etraflıca bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "Sıradışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidîleri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002), 129-162; Hut, *a.g.t.*, 353-360.

94 *BEO Musul Telgraf Giden* 976, nr.8/28633, 29 Mart 1310/10 Nisan 1894.

95 BOA, *Yıldız Arşivi Perakende Evrakı-Zabtiye (=Y.PRK.ZB)* 13/29, Lef 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 Haziran 1310/20 Haziran 1894 (Osman ve Abdülkerim imzalarıyla Erbil'den gönderilen şifreli telgraflar).

ya'nın da ilgi duyduğu Yezidiler'i, özellikle İngilizler'in yanlarına çekerek kendi taraftarları yapmaya çalıştığı⁹⁶ da bilinmektedir.

İngiliz ve Amerikalılar'ın oluşturduğu Protestan misyonerler ile Fransa ve Musul'daki Papalık temsilciliği tarafından organize edilen Katolik misyonerler arasında tam bir rekabet ve çekişme ortamı mevcuttu. Musul'daki İngiliz konsolosuna göre⁹⁷, İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin bölgedeki planları, XIX. yüzyılın sonlarına doğru birçok kez olmak üzere, kötü niyetli Katolik-Fransız etkisi sayesinde hükümsüz kalmıştı. Buna dair gerekçelerini de sıralayan konsolos; Dominiken misyonundaki papaz ve rahibelerin, İngiliz medikal misyonuna ihtiyaçları olmasına rağmen, burası hakkında iyi niyet taşımadıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca, '...(Protestan) misyonerler tarafından gerçekleştirilen ilerlemeler, peş peşe ve kabaca reddedilmişti. Dahası, İngiliz medikal misyonunda meydana gelen son iki ölüm vak'ası üzerine, Fransızlar hiçbir destek vermemişlerdi. Avrupa sömürgesinin çok sınırlı olduğu fanatik Müslüman bir şehirdeki böyle bir tavır affedilemezdi...'. Bu şartlar altında, Katolik ve Protestan misyonlar arasındaki ilişkiler birkaç aydır kesilmiş vaziyetteydi.

Merkezdeki Osmanlı idarecilerine göre, Protestan misyonerlerin yoğun faaliyetleri Musul halkının ahlâkını bozmaktaydı ve önemli bir tedbir olarak ise, akaid ve ahlâk-ı İslamiye'nin korunması gerekiyordu.⁹⁸ Bu durum, birçok açıdan Musul'daki eğitimin durumuyla da bağlantılıydı. Zira, II.Abdülhamid döneminde eğitim kurumlarının yaygınlaşması hususunda diğer yerlerde görülen gelişmeler⁹⁹, Musul için pek de geçerli değildi. Merkezin bakış açısına göre, yeni usulde eğitim veren mekteb-i ibtidâilerin bulunmaması, diğer olumsuzluklara ilaveten, bölgedeki Protestan misyonerlerin çalışmalarında başarı kazanmasına zemin hazırlamaktaydı. Bölgeden gelen raporlara göre; İslâm'a ait şeyler tahsil ve talim olunamayıp çocuklar cahil kalmakta ve ortalıkta dolaşan Protestan misyonerler ise, risâleler dağıtmakta

⁹⁶ Gülsoy, 138, 159-160.

⁹⁷ PRO. FO 195/2338, Part II: "Inclosure in Mr. Wilkie Young's Despatch of January 29, 1910".

⁹⁸ BOA, *İrade Hususi* (=İ.HUS) 58, 24 Ra 1317/2 Ağustos 1899.

⁹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, 77-90, 95-114, 118-133, 143-4, 150-4.

ve halkın ahlâkını ifsat etmekteydi.¹⁰⁰ Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminin “İslam birliği” siyasetinin bir yansıması olarak gözüken bu değerlendirmeler, vilayetteki ilkokul eğitiminin oldukça zayıf olduğunu¹⁰¹ göstermesi açısından önemlidir.

Ancak, II. Abdülhamid döneminin “İslam birliği” uygulamalarına da önemli bir gerekçe oluşturan misyonerlik faaliyetlerine karşı etkili bir önlem alınmadığı görülmektedir. Şöyle ki Osmanlı makamları, misyonerlerin vilayet dahilindeki toprak satınalma vb. faaliyetlerini yakından takip etmekle birlikte, onlara karşı sert tedbir almaktan özellikle kaçınılmaktaydı. Bunda Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilânıyla birlikte, Osmanlı Hristiyanları menfaatine oluşan havanın ve Avrupalı devletlerce bu cemaatler lehinde vâki olan müdahalelerin etkili olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle, misyonerlik çalışmalarına karşı gösterilen bu tür bir siyasetin, İngiltere ve Fransa gibi güçlü devletlerin derhal araya girerek yaratmaya çalıştıkları diplomatik baskıları önlemek¹⁰² amacını taşıdığını söyleyebiliriz. Böyle bir politikaya rağmen, misyonerler tarafından ruhsatsız olarak açılan mektep vb. binaların mahallî idarelerce zaman zaman kapatıldığı¹⁰³ ya da Vali Süleyman Nazif döneminin olağanüstü savaş şartlarında (I. Dünya Savaşı) olduğu gibi tamamen yıkıldığı görülmüştür.

¹⁰⁰ *İ.HUS* 58, 24 Ra 1317/2 Ağustos 1899.

¹⁰¹ Musul Maarif Müdür Vekili de, ‘...*Memâlik-i Mahrûse-i mülûkâne arasında ta'mim ve terakki-i ma'ârife en ziyâde muhtaç (yerin) Musul Vilâyeti olduğunu...*’ söyleyerek bu durumu bir bakıma teyit etmiştir (BOA, *Maârif Nezareti Evrakı* (=MF.VRK) 16/59, 1 M 1316/22 Mayıs 1898). Musul’da Müslümanların eğitim durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Hut, *a.g.t.*, 294-299.

¹⁰² ‘...*misyonerlerin ifsâdâtı kesin olduğu halde, oradan uzaklaştırılmaları câizdir, fakat sefâretleri tarafından iddi'â vukû'unda elde kuvvetli delil bulunması lâzımdır...*’ (BOA, *BEO, VGG, Musul Gelen* 334, nr. 96, 24 Temmuz 1312/5 Ağustos 1896).

¹⁰³ İmadiye Kazası dahilinde ruhsatsız açılan mektep ve medreselerin kapatıldığı ve gizli surette telkinlerde bulunan eşhas-ı ruhaniyyenin (misyonerlerin) Musul’a gönderildiği hakkında bkz. *BEO, VGG, Musul Gelen* 334, nr.88, 19 Temmuz 1312/31 Temmuz 1896. Ayrıca, Amerika misyonerleri için Musul merkezinde, irade-i seniyyeye aykırı olarak mektep açılmasına müsaade eden vilayet maarif müdürünün idareten tebdili için *BEO, VGG, Musul Gelen* 335, nr.122, 21 Eylül 1312/3 Ekim 1896.

Sonuç olarak, Musul ve çevresi; gerek sahip olduğu Hristiyan nüfusun önemli boyutlara varması ve gerekse bu nüfusu oluşturan cemaatlerin Antik mahallî topluluklar olması sebebiyle, yoğun bir misyonerlik faaliyetine sahne olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında, sömürgecilik anlayışıyla hareket eden ve petrolün varlığı, ticaret vb. etkenlerle bölgede nüfuzunu arttırma peşinde olan Batılı devletlerin, siyasî ve ekonomik mülâhazalarla verdikleri desteklerin önemli bir payı vardı. Çünkü bu çalışmalarda, misyonerler ile mensubu buldukları devletlerin temsilcileri arasında sıkı bir işbirliği söz konusuydu. Gelecekteki emperyal politikalarını kolaylaştıracak bir dayanak noktası olarak bölgede kendi siyasî ve ekonomik nüfuzlarını arttırma peşinde olan Batılı devletler misyonerler vasıtasıyla nüfuzlarını kuvvetlendirirken, misyonerler de bu devletlerin sağladığı ekonomik ve siyasal destekle daha etkili ve rahat çalışabilmekteydi.¹⁰⁴

Fransa'nın tam destek verdiği ve kronolojik olarak oldukça eskiye dayanan Musul'daki Katolik misyonerlik faaliyetleri, kapsam ve etki bakımından ilk sırada yer alırken, XIX. yüzyılda ortaya çıkan İngiliz ve Amerikan kökenli Protestan misyonerlik faaliyetleri de oldukça mühim bir yere sahipti. Bu faaliyetler içinde Katolik misyonerler, sağlıkla birlikte ağırlıklı olarak eğitim alanında kendini gösterirken, Protestan misyonerler ise eğitimin yanında sağlık ve sosyal içerikli konularda ön plana çıkmıştır. Diğer yandan, Katolik ve Protestan misyonerlik çalışmaları, bunları destekleyen devletlerin bölgedeki siyasî ve ekonomik mücadelelerinin bir yansıması olarak da kendini göstermiştir. Musul'daki mahallî idareciler ile Osmanlı merkezî hükûmeti ise, misyonerlik faaliyetlerini yakından takip etmekle birlikte etkili bir tedbir almak noktasında, konjonktürel ve politik gelişmelere bağlı olarak yeterince başarılı olamamış ve genel politikasını cereyan eden gelişmelere göre belirlemiştir.

104 Gündüz, 197.